УДК 378.14

Ромакін В.В., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Ромакін Володимир Вікторович – виконуючий обов'язки доцента кафедри інформаційних технологій проектування, завідуючий кабінетом міжнародних відносин. Коло наукових інтересів – проблеми етики вищої освіти у суспільстві, що трансформується.

Академічна етика як передумова верховенства права

Виховання у людини потреби у верховенстві права розглядається як головна педагогічна проблема трансформації українського суспільства. Підкреслюється ключова роль академічної етики у становленні верховенства права.

Stimulation of a person's interest in the rule of law is regarded as the main educational problem of the Ukrainian society. The crucial role of the academic ethics in the formation of the rule of law is stressed.

Одним з головних чинників, який визначить долю українського суспільства, є роль закону в ньому. Найкращі зразки розвитку суспільства існують у тих країнах, де закони мінімально обмежують права особи на тлі високого рівня лояльності населення. Саме ставлення населення до законів відрізняє такі типи суспільства, до яких суспільство прагне, і ті, яких намагається запобігти. Для того, щоб обрати демократичний шлях, необхідно не тільки мати добре законодавство, але і розвити у нашого народу звичку поважати і неухильно додержуватися законів [1].

На думку автора, розвиток пострадянських країн вирішальним чином пов'язаний із зміною менталітету громадянина стосовно ролі закону у його власному житті. У розвинених країнах заходу панують ліберальні цінності, людина відчуває себе вільною та вважає закон головним захисником власного життя і діяльності. Питання лідерів країни (штату, міста) є другорядними.

Для нашого народу історично характерна традиційна віра саме у лідерів при владі (вождів, отаманів, кошових, гетьманів, президентів). Закон, навпаки, є питанням другорядним і вважається лише інструментом дії влади проти людей. Саме тому владні особи ніколи не виправдовують сподівань людей, натомість завжди є всенародне сподівання на нового лідера, який допоможе створити кращі умови для життя. Такий собі різновид українського оптимізму.

На думку пересічного громадянина, закони недосконалі і навіть суперечать один одному, а влада і конкуренти їх порушують на власну користь. Тому він вважає, що не зобов'язаний додержуватися законів, а всі його політичні сподівання зосереджені на рабський мрії – обрати собі хазяїна (мера, губернатора, президента, спікера), який "нарешті наведе порядок".

Але недосконалі закони та моральні правила не можуть бути змінені на краще, якщо їх не дотримуватися. Інакше вони стають на кшталт ритуалів або традицій, а традиції, як каже народна мудрість, зберігаються довго саме через те, що їх можна порушити.

Наш менталітет призвичаєний до того, що владну піраміду уособлюють керівники всіх рангів, а спирається піраміда на пересічних громадян і на закони. Саме тому ми сподіваємося на кращу владу, а закон розглядаємо як засіб, що допомагає підтримувати владу. Тому пересічний громадянин ненавидить як владу, так і закон, але не поважає себе, бо є фактично рабом влади, а точніше окремих людей, наділених владою.

Така позиція викликає песимізм у людей і не сприяє розвитку країни. Мрія про ініціативного хазяїна, який захистить і підкаже, як жити, та невіра у закони, які саме повинні захистити і підказати, створили менталітет раба [2].

Як зазначив Андрій Марга [3], в умовах демократій, що розвиваються, демократія розгля-

дається скоріше як інструмент підтримки лідерів, ніж як джерело вдалих рішень. В цих умовах толерантність деяких академічних діячів до маніпуляції може стати суспільно небезпечною. Інакше кажучи, реальне втілення демократії немислимо без демократичної культури.

Менталітет громадянина країни із сталими демократичними традиціями принципово інший і ґрунтується на верховенстві закону. Для того, щоб українцям змінитися у цьому напрямі, необхідно перекинути владну піраміду так, щоб на її вершині опинився закон. Тоді закон стане головним об'єктом суспільства, а влада не буде мати верховенства. Більш того, влада і громадянин стають на один щабель, мають однакові права і не можуть взаємодіяти іншим чином, ніж через закон.

І хоча пересічна особа все одно залишається у підніжжя піраміди влади, її доля принципово інша. Людина не бачить над собою *когось персонально*, тобто хазяїна, бо якщо раніше владу уособлювали конкретні люди, то зараз – закон. Владні особи стають лише слугами закону, яких наняв народ, "скинувшись податками", для підтримки закону.

Лише тоді кожний громадянин почне вірити у власну ініціативу і розраховувати на захист діючих законів. При цьому йому буде байдуже, хто саме займає державні посади, бо вони не можуть вплинути на результати його діяльності. Закон на його боці і закон сильніше будь-якого урядовця. Фактично нова людина має знову стати рабом, але тепер її новий хазяїн – Закон. Парадоксально звучить, але саме в цьому рабстві полягає свобода людини, бо вона перестає вважати себе залежним від *інших людей*, навіть найвищих урядових щаблів [2]. Такий погляд на свободу і місце пересічного громадянина збігається із ліберальними цінностями [4].

Результатом такої зміни менталітету буде становище, коли людина у своїй діяльності припинить пасивно очікувати на ефемерні добрі обставини, а почне активно діяти на користь собі в межах закону, що і приведе до розвитку всього суспільства.

На жаль, у наших співвітчизників не вистачає *бажання* буди вільними саме в цьому сенсі. Лібералізм ніколи не був у нас популярним [5]. Вікові традиції царських і радянських часів перешкоджають такому устремлінню. Сподівання на "сильну руку" лідера й ігнорування законів дуже сильне. Це робить людей пасивними рабами обставин і призводить до відсутності бажання стати лідером власної долі. Таким чином, *найголовніша і найважча проблема полягає у тому, щоб у громадянина з'явилася потреба саме у такій свободі!* [2].

Як виховати повагу до закону і розуміння власної ролі громадянина як гаранта й охоронника закону, а також почуття вільності від будь-кого особисто? Саме ця виключно складна задача лягає на педагогічну спільноту.

Педагогічна наука завжди виступає проти егоїзму. Але саме здоровий егоїзм у ліберальному сенсі зараз потрібен новому поколінню, і полягає він у сильному бажанні не залежати не від кого особисто і бути самодостатнім у межах "правил гри", які визначає законодавство.

Роль університету у вихованні поваги до закону і віри у власні можливості є визначальною. Саме тут зростає нове покоління національної еліти, яке через декілька років буде приймати основні рішення. Від них залежить те, які відносини будуть складатися в економіці, бізнесі та соціальній сфері. Якщо ми маємо за мету створити правове суспільство на зразок європейських та північноамериканських країн – наші молоді фахівці повинні вчитися не тільки професійним навичкам, але й суворо дотримуватися законів, що існують. Досвід академічної нечесності, який часто отримують студенти в наших університетах, – це тренування на подальше порушення законів. Необхідність проведення великих досліджень та створення системи боротьби з академічною нечесністю підкреслена у [6].

Значення академічної етики у розвитку суспільства підкреслювалося багатьма європейськими та американськими дослідниками. З моменту прийняття Болонської Хартії [7] європейські університети намагаються визначити етичні цілі вищої освіти в умовах великих змін, обумовлених розвитком масової освіти та новими відносинами із урядом. У 2004 році цьому був присвячений окремий випуск "Етичні та моральні аспекти вищої освіти та науки у Європі" журналу "Вища освіта у Європі", що видається Європейським центром з вищої освіти ЮНЕСКО [3, с. 8-14].

За словами А. Жостека [8], просте спостереження за провідними політичними діячами будь-якої країни дозволяє усвідомити роль університетів у формуванні їхніх поглядів, здатностей і точок зору. Наші правителі, як правило, мають дипломи про вищу освіту, і їхні біографії найчастіше свідчать про значний вплив процесу навчання.

Як підкреслює Е. Гулд [9], будучи частиною суспільства, університети, постійно зіштовхуються з різними моральними дилемами: за й проти абортів, моральні аспекти війни, досягнення й недоліки капіталізму, незадовільні закони, неоднозначність влади. Одним з найбільш важливих етичних завдань університетів є згладжування економічних і культурних наслідків сучасності й модернізації. Ці повноваження не можна делегувати засобам масової інформації, ще в меншому ступені – політичним і релігійним проповідникам.

На думку Е. Гулда, міцність будь-якого суспільства значною мірою залежить від того, як у

цьому суспільстві визначається влада, а тому є необхідність інтеграції морального, інтелектуального й професійного життя студентів, тобто університет одночасно служить благу суспільства в цілому й розвитку кожної особистості окремо. Тим самим прагматичні аспекти етики вимагають розуміння й аналізу влади. Етичні завдання університетів у суспільстві полягають у тім, щоб спонукати громадян аналізувати суперечливі цінності й моральні дилеми.

В університеті головні відносини визначаються стосунками між викладачем та студентом. Реально ці відносини керуються не стільки законом, скільки певними етичними нормами, що склалися. Доказом цього міг би слугувати простий дослід студентів із запитанням: хто з них знайомий хоча б з основними законами про освіту. Легко передбачити, що майже ніхто навіть їх не читав. Значна частка викладачів теж не мають уявлення про закони, які регулюють освіту. І це не тому, що закони ігноруються, а тому, що вони торкаються загальної організації діяльності університету. Сам навчальний процес є цариною етичних відносин.

Головним засобом, яким університетська спільнота може зробити свій внесок у верховенство права, є розвиток академічної етики. В університеті студент діє за етичними нормами, натомість задача полягає у вихованні поваги до закону. Але тут, фактично, немає протиріччя. Бо справді мова йде про повагу до "правил гри", і не так важливо, як вони визначені – законом чи кодексом академічної етики. Головне – це точно їх визначити, сформулювати у вигляді певного документа, наприклад, кодексу честі, та неухильно дотримуватися. Університети США набули величезного досвіду у створенні таких кодексів.

Основою етичних відносин кодекси честі університетів США визнають поняття "academic integrity" (академічна порядність), яке, у свою чергу, визначають у термінах п'яти фундаментальних цінностей, що створюють підвалини академічного процесу: *чесність, довіра, справедливість, повага* і *відповідальність*. Як вказується у [15], культивування академічної порядності в установах вищої освіти є особливо нагальним з двох причин. По-перше, є переконливі свідчення, щоб стверджувати, що академічна непорядність підвищується. Попереднє вивчення списування і плагіату в середніх школах виявило тривожні тенденції. Коледжам і університетам доведеться все більше і більше мати справу з проблемами, що стосуються академічної порядності. По-друге, має місце "криза порядності" у суспільстві в цілому. Освітні установи мають особливу відповідальність у такій кризі, оскільки вони часто являються останнім шансом суспільства, щоб подолати цю кризу. Якщо звички порядності не будуть добре прищеплені студентам перш, ніж вони залишають навчальні заклади для роботи, малоймовірно, що ці звички будуть розвинуті у них пізніше.

На жаль, поки ми маємо велике протиріччя між особистою свободою і освітньою етикою. Етичні норми, що склалися у середній та вищій освіті, навпаки спрямовані на укріплення позиції влади і приниження авторитету закону. Великі переваги мають ті, хто вміє добре ігнорувати закони, тобто списати, плагіаризувати. Розумним і чесним вчитися нудно і важко. Результати теж не кращі. Нахабність брехунів є більш популярною, ніж розум та відмінні оцінки.

Фактично, як вказує Роджер Манієре [10], вузи являють собою зменшену модель суспільства. Успіхи сучасної освіти стали Пірровою перемогою, що привела до зневаги гуманістичними критеріями академічної підготовки. Філософські, культурні й моральні завдання вищої освіти виявилися певною мірою відсунуті на другий план. Манієре приділяє особливу увагу насадженню принципу верховенства права за допомогою освіти й досліджень.

Абдельвахаб Хечиче [11] вважає, що, на відміну від моральних концепцій, соціальні аспекти академічної етики є більш впливовими у сучасному суспільстві, коли глобалізація та транснаціональні тенденції роблять відносними навіть такі базові цінності, як права та свобода людини. Основний висновок вченого полягає у тому, що у сучасному суспільстві етичні обов'язки мають розділяти усі.

Важливість такого висновку очевидна. Скажімо, достатньо однієї аморальної команди капітана великого танкера – і під загрозою може бути існування декілька видів тварин або економіка прибережної країни. А наслідки неетичних вчинків тих, хто забезпечував ядерну безпеку, Україна вже відчула двадцять років тому. З іншого боку, університети все частіше залучаються до відповідальніших досліджень суспільного значення, наприклад, екологічних або медичних експертиз, економічних та політичних прогнозів, де етика і, в першу чергу, академічна чесність мають бути бездоганними.

У Бухарестській декларації [12], що прийнята Міжнародною конференцією з етичних та моральних аспектів вищої освіти й науки в Європі у вересні 2004 року, викладені рекомендації, спрямовані на розповсюдження у суспільстві етичних і моральних аспектів вищої освіти та науки, пропонуються цінності та принципи академічної чесності та порядності. Декларація зазначила, що:

– університети не можна розглядати як науково-технічні "фабрики". Їх інтелектуальні й культурні завдання більш важливі у суспільстві знання;

– університети не можуть вважатися вільними від цінностей й етичних норм, які життєво важливі для академічного, культурного й політичного розвитку співробітників і студентів, а також впливають на моральний вигляд суспільства в цілому. Університети повинні всіляко сприяти твердженню й насадженню найвищих моральних норм;
– етичні норми повинні пропагуватися не тільки на словах. Потрібно домогтися поваги до них і реалізувати їх на практиці у всіх аспектах роботи університетів – не тільки викладання й досліджень, але й внутрішнього керування й відносин зі сторонніми учасниками.

Сучасні, більш відкриті та динамічні університети краще пристосовані для етичної взаємодії із широким колом соціальних проблем, ніж замкнуті та негнучкі системи минулих років. Пітер Скотт [13] критикує поширену думку, що таке злиття сучасних масових (неелітарних) університетів із суспільством призвело до неможливості виступати із критикою суспільного устрою і виробляти власні етичні цінності. Як вважає Скотт, з кінця двадцятого сторіччя університети відіграють вирішальну роль у передачі та розповсюдженні культурного та соціального капіталу. Зростання впливу знань на розвиток суспільства призвело до розмивання межі між політикою, економікою, наукою і культурою. Оскільки ціннісні системи як у освіті, так і у суспільстві в цілому нестабільні, це призводить до поширення етичної взаємодії між суспільством та освітою, і можна навіть сказати, що у сучасних умовах всі проблеми так чи інакше пов'язані з етикою. Етичні цінності все активніше входять у області, які раніше вважалися чисто спеціальними. Суспільство набуває нової ключової ознаки, за якою Скотт називає його "суспільством знань". З іншого боку, на його думку, університет – це лише одна з багатьох інституцій, де часто зустрічаються випадки крадіжки чужих цінностей та методів.

Ян Садлак та Хенрік Ратайжак [14] також підкреслюють, що у наш час похитнулися багато уявлень про моральні та етичні аспекти вищої освіти та науки, які раніше вважалися непохитними.

Анджей Жостек підтримує таку стривоженість [8], кажучи про те, що прогрес несе із собою погрозу, підриваючи здатність підтримки високих стандартів, а головне те, що новітні досягнення техніки полегшують плагіат і запозичення. Розроблені програми боротьби із плагіатом поки недостатньо ефективні. Тому необхідно доповнювати законодавство нормами, виробленими академічними або університетськими органами. Наука підкоряється власній логіці, і дії, що продиктовані чисто науковими цілями, можуть порушити фундаментальні права людини, наприклад, генетик, психолог або фізіолог може визнати за необхідне проведення експериментів на людині без попереднього аналізу етичності такого дослідження.

Критикуючи хибність етичних стосунків між викладачем і студентом, що склалися в українських університетах, Р. Джонс вказує на такі причини [16]:

1. Українські студенти не мають стандарту академічної поведінки, немає також і межі неприйнятної академічної поведінки.
2. Студенти не вибирають курси та викладачів і, відповідно, не відчувають відповідальності за їх власний вибір і відчувають себе вівцями, яких проганяють через проблемний курс. Тому не дивно, що вони намагаються пройти через цю перешкоду з мінімальними зусиллями. Створено не програму для здобуття професійних знань, а гру, в якій можна виграти завдяки спритності.
3. Студенти відвідують разом всі заняття протягом п'яти років. Це утворює систему академічних паразитів. Слабкі та ледачі студенти не відвідують заняття, беруть конспекти у гарних студентів, списують завдання й користуються допомогою хороших студентів під час іспитів. Найгірше те, що й розумні студенти підпадають під вплив групи, стають байдужими до навчання і не намагаються максимально реалізувати свій потенціал. Замість позитивних їм нав'язують негативні приклади поведінки.
4. Читання лекцій та муштрування не заохочує до активного мислення, вирішення проблем і робить нецікавим сам процес навчання. Все побудовано на запам'ятовуванні, без будь-якої відповідальності чи навіть можливості мислити як особистість. Все націлене не на те, щоб навчати людей мислити, а на те, щоб навчити їх не мислити, бути роботами.
5. Студенти мають законне право двічі перескладати іспит. Це знімає з викладача відповідальність за академічне оцінювання знань і перетворює його на гру. В результаті викладач віддає свій час не гарним студентам, які принесуть користь суспільству, а поганим, які навряд чи зможуть використати можливості навчання тепер або в майбутньому. Від цього викладачі не тільки почувають неповагу з боку слабких студентів, а й виробляють практику не ставити поганим студентам незадовільних оцінок, щоб не витрачати на них свій час.

Анджей Жостек називає ще одну причину незадовільності етичних стосунків – це перевантаження навчальних планів, бо воно не сприяє інтелектуальному розвитку, тому що позбавляє молодь творчої волі – у студентів повинне залишатися досить ресурсів для самостійного морального й соціального розвитку [8].

На думку А. Марга, університети здатні зіграти вирішальну роль у створенні у випускників чіткої уяви про суспільство. Ця роль має два напрямки: підготовка студентів із соціальних і гуманітарних дисциплін і культивація цінностей, причому деякі з цінностей носять безсумнівно етичний характер, а найбільш важлива частина завдань лежить в області педагогіки. При цьому скільки б професори не проповідували етику, якщо вони самі не керуються її принципами, етична підготовка студентів буде носити чисто формальний характер [3].

Тому в університеті необхідно створити систему етичних правил, *єдину* для викладачів і студентів. Не може бути двох моралей – окрема для викладача і окрема для студента, бо це принижує студента і робить його пасивним. Навпаки, знання всіх правил гри створює умови, коли студент вчиться бути самостійним і ініціативним, бо розуміє, що саме етичні норми, а не адміністрація визначають його можливості, обов'язки і права. Ці правила, які можна об'єднати, наприклад, у кодекс честі, мають бути такими, щоб дотримуватися цих правил було корисно всім.

Потрібно не тільки декларувати етичні цінності університету, але і розробити механізм їхнього захисту. Кожний з учасників – адміністратор, викладач і студент повинні мати як обов'язки, так і розвинуті права для захисту власних поглядів та вчинків.

Таким чином, в університеті буде створена модель стосунків, яка ґрунтується на верховенстві етики. Можна передбачити, що найбільш складним буде змусити викладачів та адміністрацію дотримуватися етичних норм. Вони тривалий час відчували себе особами, які завжди праві, і змінити цю позицію важче, ніж у студентів [2].

Етика взаємодії людини, закону та влади, яку має зрозуміти студент, полягає у наступному:

- необхідно добре знати закони, які визначають власні права і обов'язки;
- порушення законів та етичних норм, що склалися, не можна виправдати ніякими благородним намірами;
- треба так само неухильно поважати права та обов'язки інших людей;
- немає законів першорядних і другорядних. Тому списування і шахрайство є однаково кримінальними. До речі, в американських університетах це позначається однаковим словом cheating;
- не варто розглядати осіб при владі як добрих хазяїв, так само і як безумовних негідників. Це звичайні люди, обов'язок яких – забезпечити дію законів, які вкрай необхідні людям. У цьому сенсі їхня роль не відрізняється від, скажімо, комунальників, які забезпечують людей водою, а вода теж абсолютно необхідна річ у житті людини;
- не треба очікувати на те, що владні особи коли-небудь будуть піклуватися про людей. У них інші обов'язки – забезпечити верховенство права;
- не слід розраховувати, що владні особи коли-небудь будуть бездоганно виконувати обов'язки по забезпеченню верховенства права. Це є і нашим обов'язком, бо саме ми в цьому зацікавлені більш за все.

Висновки

1. Виховання у людини потреби у верховенстві права є головною педагогічною проблемою трансформації українського суспільства.
2. Університет є моделлю суспільства, де етичні правила грають роль законів, і тому розвиток академічної етики створює передумови становлення верховенства права.
3. Потрібно створення документа з етики на кшталт кодексу честі, єдиного як для студентів, так і для викладачів.

Література

1. Ромакін В.В. Академічна чесність як політична проблема // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 12. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 165-170.
2. Ромакін В.В. Верховенство закону як основний принцип етики освіти // Покликання університету: Зб. нук. пр. – К.: РІА "ЯНКО"; "ВЕСЕЛКА", 2005. – С. 129-132.
3. Марга А. Университетская реформа в Европе: некоторые этические соображения // Высшее образование в Европе. 2004. Том XXIX, № 4. Этические и моральные аспекты высшего образования и науки в Европе, ЮНЕСКО – СЕПЕС. http://www.aha.ru/~moscow64//educational_book/Hee_xxix_4_2004.zip.
4. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. – К.: Вид-во "Генеза", 1996. – С. 353.
5. Прунак М. Виклик лібералізмові: критика, але не заперечення // Вісник "Соціогуманітарні проблеми людини", 2005, № 1. http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p059.php.
6. Ромакін В.В. Академічна чесність у вищій освіті // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 7. Педагогічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 23-29.
7. Велика хартія університетів (Magna Charta Universitatum). http://www.magna-charta.org/pdf/mc_pdf/mc_ukranian.pdf
8. Жостек А. Мораль, культура и современность: проблемы университетов // Высшее образование в Европе. 2004. Том XXIX, № 4. Этические и моральные аспекты высшего образования и науки в Европе, ЮНЕСКО – СЕПЕС. http://www.aha.ru/~moscow64//educational_book/Hee_xxix_4_2004.zip.
9. Гулд Э. Университеты и целенаправленная этика // Высшее образование в Европе. 2004. Том XXIX, № 4. Этические и моральные аспекты высшего образования и науки в Европе, ЮНЕСКО – СЕПЕС. http://

www.aha.ru/~moscow64//educational_book/ Hee_xxix_4_2004.zip.

10. Маниере Р. Мастерство, разделение и солидарность как этические принципы международного академического сотрудничества: Agence universitaire de la Francophonie // Высшее образование в Европе. 2004. Том XXIX, № 4. Этические и моральные аспекты высшего образования и науки в Европе, ЮНЕСКО – СЕПЕС. http://www.aha.ru/~moscow64//educational_book/ Hee_xxix_4_2004.zip.
11. Хечиче А. Этика и культура мира // Высшее образование в Европе. 2004. Том XXIX, № 4. Этические и моральные аспекты высшего образования и науки в Европе, ЮНЕСКО – СЕПЕС. http://www.aha.ru/~moscow64// educational_book/Hee_xxix_4_2004.zip.
12. Бухарестская декларация этических ценностей и принципов высшего образования в Европе // Высшее образование в Европе. 2004. Том XXIX, № 4. Этические и моральные аспекты высшего образования и науки в Европе, ЮНЕСКО – СЕПЕС. http://www.aha.ru/ ~moscow64//educational_book/Hee_xxix_4_2004.zip.
13. Скотт П. Этика в высшем образовании и для него. Академическая свобода, инновации и ответственность: путь к "этичной глобальной системе позиционирования" в высшем образовании и науке // Высшее образование в Европе. 2004. Том XXIX, № 4. Этические и моральные аспекты высшего образования и науки в Европе, ЮНЕСКО – СЕПЕС. http://www.aha.ru/ ~moscow64//educational_book/Hee_xxix_4_2004.zip.
14. Садлак Я., Ратайжак Х. Академическая свобода, инновации и ответственность: путь к "этичной глобальной системе позиционирования" в высшем образовании и науке. // Высшее образование в Европе. 2004. Том XXIX, № 4. Этические и моральные аспекты высшего образования и науки в Европе, ЮНЕСКО – СЕПЕС. http://www.aha.ru/~moscow64//educational_book/ Hee_xxix_4_2004.zip.
15. Center for Academic Integrity. Fundamental Principles of Academic Integrity. http://ethics.sandiego.edu/eac/ Summer2000/Readings/Principles.html
16. Джонс Р.М. Академічна корупція в Україні // Вісник Програми академічних обмінів ім. Фулбрайта в Україні. – 2001. – № 6. – С. 4-6.